

SERESTÉLY ZALÁN

JÓLTÁPLÁLT METAFIZIKÁK

IRÁNYVONALAK A BORGES-ÉLETMŰKORPUSZ MAGYAR VONATKOZÁSÚ RECEPCIÓJÁBAN

Tanulmányom Jorge Luis Borges életútjának/életművének (a distinkciót maga az életműkorpusz nehezíti meg, ám tény, hogy a továbbiakban vizsgált, az alkotói teljesítményt nagyjából az alkotói pálya záró szakaszán összegző-méltató szövegek¹ sem reflektálnak kellő éleslátással a problémára) néhány olyan reprezentatív, magyar vonatkozású méltatását-összegzését vizsgálja, melyek visszatérő mintázataik révén rávilágíthatnak a korpusz magyar befogadástörténetének némely sajátosságaira.

Az imént említett értelmezői mintázat „őseredetijét” az az utószó adja, melyet Székely András fűzött az első magyar nyelvre fordított novellaválogatáshoz. A *Körkörös romok* című kiadásról van szó,² melyet Boglár Lajos szerkesztésében adott közre a *Móra Ferenc Könyvkiadó* 1972-ben (A Kozmosz Fantasztikus Könyvek sorozatban). Székely András utószavában tetten érhető azon értelmezői beállítódások java, melyek az argentin szerző megítélését máig meghatározzák magyar nyelvterületen.³

Bizonyára a mindenkori ismeretlen méltányos fogadtatását előkészítő tudósok embertelen, szinte paradox penzuma az ismeretlenben megragadni az ismerőst, elhelyezni egy olyan politikai-szociokulturális kontextusban, mely egyszerre vágyja és féli az idegent.

Elsősorban a rokonítás mozzanatát emelem ki Székely utószavából. A szerző a világ mint labirintus borgesi toposzát kulturális átörökítési mechanizmusaink tökéletlenségéből vezeti le, abból a tényből tehát, hogy a másolás, vagy sokszorosítás során elkerülhetetlenül verziók keletkeznek, melyek egyrészt értelmetlenné, értelmezhetetlenné teszik a gondolkodás genealogikus rendjét, másrészt áttekinthetetlenné az illetéknép-

¹ Jelen tanulmány elsősorban magyar nyelvre fordított Borges-kiadások elő- és utószavaira, valamint kísérő tanulmányaira összpontosít.

² Jorge Luis Borges, *Körkörös romok* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1972).

³ Szükséges hozzátenni, hogy noha Borges magyar recepciótörténetének gyökerei valóban az említett kiadás környékén keresendők, tudunk korábbi — a recepció szempontjából viszont kevésbé jelentős — megjelenésről is: a Kassák Lajos szerkesztette MA 1921. szeptember 15-i számában Gáspár Endre fordításában tette közzé a szerző *Oroszország* című versét.

pen, azaz hálózatszerűen elburjánzó kulturális szövődményt. A szerző mindjárt magyar esetet szólít a probléma érzékeltetésére:

Anonymusról tudjuk, hogy a magyarok őshazáját egy akkoriban közkézen forgó, a szkítákról szóló mű alapján írta le — de nem tudjuk, csak sejtjük, hogy e mű szerzője is egy korábbi íróból merített. A tudós, ha régi könyvekben kutat, előbb-utóbb úgy érzi, hogy nemcsak a könyvtárak polcai jelentenek a kívülálló számára áttekinthetetlen útvesztőt, hanem az egész világ maga is hatalmas labirintus, s nincs jóakarató királylány, aki kezébe adná a vezérfonalat.⁴

Ám a rokonítás kísérlete mint a vendégszeretet kihívásának legalapvetőbb gesztusa, mint a *proxenosz* áldatlan penzuma már-már neheztelésbe fullad, ebben ragadom meg a korábban már említett mintázat első jellegzetességét.

Nem véletlenül emlegettük az előbb Karinthy nevét — figyelmeztet Székely. Néhány novellája — amelyeket a sci-fi műfajába tartozónak nevezhetünk — párhuzamba állítható a Borges-művekkel. Van azonban egy magyar író, aki még inkább rokona Borgesnek. Csupán két évvel később született, mint Borges, s talán ma is élne, ha idejében sikerül Dél-Amerikába jutnia. Így azonban csendőrök verték agyon puskatussal. Az az író-irodalomtörténész Szerb Antal, aki hasonlóan hatalmas műveltséganyagot gyűjtött magába, és úgy írta szépirodalmi munkáit, mint olvasmányként falható tudós könyveit: mindig tanítva. Ugyanabban az évben jelent meg összefoglaló *Magyar irodalomtörténete* és a *Pendragon-legenda*, ez a misztikumot és humort ötvöző kalandregény, amelyben az olvasó, csak úgy melleslegesen, izgalommal követi egy sok száz évvel ezelőtt működött titkos szekta rejtelseinek feltárását. Bár egy időben működtek — Borges első nagy sikerű elbeszéléskötete 1935-ben, a két említett Szerb Antal-könyv 1934-ben jelent meg —, az őket elválasztó óceán nemcsak geográfiailag fejezi ki a köztük levő távolságot. Szerb Antalra szörnyű és értelmetlen halál várt, Borgesre a nemzetközi elismerés, az irodalmi díj, a nemzeti könyvtár igazgatói széke. Amikor Szerb Antal a fasizmus szorításában, a negyvenes évek fojtogató légköréből apró írásaiban, hírlapi cikkeiben a múltba menekült,

⁴ Székely András, „Jorge Luis Borges novellái”, in Jorge Luis Borges, *Körkörös romok*, szerk. Boglár Lajos (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1972), 148-149.

egyben az elme világosságát, a racionális tisztánlátást is kereste a jelen láz-álomszerű valóságával szemben. Borges kilépett a való világból, de ahogy múlt az idő, egyre inkább beletemetkezett saját megálmodott világába.⁵

Első ránézésre a reálisból mint adottból az irreálisba mint az elképzelt szolipszizmusába visszavonuló alkotó toposza. Azonban nem pusztán, vagy nem elsősorban a politika reálisként, illetve az álom irreálisként való fölmutatásáról van szó. Székely bizonyos tekintetben elmésebben, más perspektívából viszont ideologikusabban jár el: a reális — csakúgy, ahogy az irreális — vonatkozásában nem megkötött attribútumként kezeli a racionálist, illetve az irracionálist, azaz szabadon felcserélhetőként mutatja fel azokat. Magyarán: a racionális nincs hozzáláncolva a reálishoz, ahogy az irracionális sincs az irreálishoz. Következésképpen: létezik az olyan reális, mely irracionális (a Szerb Antalt övező fasisztoid politikai kontextus), illetve az olyan irreális, mely racionális (a múlt, melyhez Szerb Antal visszafordul). A döntő distinkció ezért nem a reális-irreális megkülönböztetésében áll, hanem sokkal inkább a Székely által finoman elleplezett racionális-irracionális tagolásban, ahol az irracionális nem önálló vagy független kategória, hanem a racionális igazolhatatlan oppozíciója. A rációt bármely térbeli és időbeli kiterjesztés igazolhatóságának feltételeként aposztrofálja a szerző, ami nem önmagában — a létige szubsztanciális értelmében — véve van, hanem ennél sokkal súlyosabb: ráció az, ami a van „vanság”-át, illetve a „nincs” szubsztanciális (!) „nincsség”-ét (azaz a „nincs”-et mint feszítő vákuumot, a „van” szorongató hiányát, oppozitív Másikját) adja.

Innen nézve Borges a gyávaságok gyávaságát követi el — amennyiben legalábbis az igazolhatóval szemben az igazolhatatlan mellett kötelezi el magát. Dél-Amerika ugyanis, Székely András Dél-Amerikája, tündérgert, ahol ismeretlen a politikai üldöztetés vagy a cenzúra fogalma, ahol a kimagasló alkotói tevékenységet méltányosság koronázza, ahol a politikai rend büntetlenül megtűri az álmodozókat, a színt-nem-vallókat, az ideológiailag problémás értelmiségieket és értelmiségi csoportosulásokat.

Jóllehet, a '30-as évek Argentínája kemény gazdasági-politikai instabilitás színtere. 1928-ban az akkor 29 éves Borges — szakítva a szigorú családi hagyománnyal, tudniillik a radikálisok támogatásával — kiemelkedő szerepet vállal a Hipólito Yrigoyen másod-

⁵ Uo. 149-150.

szori újraválasztásáért folytatott kampányban.⁶ A kampány ugyan sikerrel zárul, ám Yrigoyen konzervatív kormánya nem tudja beváltani a programjához fűzött várakozásokat. A „puha” Yrigoyen-kormány kiváltotta pénzügyi-társadalmi krízis nagyban hozzájárul Perón politikai programjának térnyeréséhez és ’40-es évekbeli kibontakozásához. Ami pedig Borges ’30-as évek derekán aratott alkotói sikereit illeti, Edwin Williamson mutat rá a szerzőről írott monográfiájában: „Az örökkévalóság története [Borges] írói elismertsége mélypontját jelentette. 1936. április 29-én jelent meg, és az év végéig harminchét példányban kelt el.”⁷ ’37-ben javarészt anyagi kényszerűségből vállalt katalógizáló munkát a Buenos Aires-i városi könyvtár külvárosi, Miguel Cané-részlegében. Tudjuk, hogy munkatársaival feszült munkakapcsolatban áll. A Perón-rezsim második, egyben leghosszabb szakaszában (1946-1955) Borgesnek felkínálják (milyen célzattal, szinte nyilvánvaló) „a piacok baromfi- és nyúlfelügyelője” tisztséget. Visszautasítja. A rendszer szigorú megfigyelés alá vonja — családjával együtt. A Nemzeti Könyvtár igazgatói állását — Victoria Ocampo hathatós közbenjárására — csak közvetlenül Perón bukása után, ’55-ben foglalja el. Ekkor már szinte teljesen vak. Élete első jelentős irodalmi kitüntetését, a Formentor-díjat 62 éves korában, 1961-ben ítélik oda neki.

Beérni azonban a magyarázattal, hogy az utószót jegyző Székely András tájékozatlan volna a harmincas-negyvenes-ötvenes évek Argentínájának politikai-gazdasági-szociológiai kontextusai, vagy a ’30-as években hazájában több alkalommal zsidóként megbélyegzett, egyáltalán az aktuálpolitika dolgaiban ha nem is épp sűrűn, de periodikusan megnyilatkozó értelmiségi biográfiája tekintetében, nos ez szinte rosszhi szemű, de mindenképp terméketlen volna.

A szöveg záró momentumai irányadók lehetnek a kérdésben:

Borgest úgy kell olvasni — javasolja Székely —, hogy elfogadjuk: különálló világot teremtett magának filozófiájából és a fejében elraktározott ténymozaikokból; ezt a világot átszötte költőiséggel, és az egészet az értelem szülte fantázia fogja össze. És úgy kell olvasni, hogy bennünk is gazdagodjon az értelem szülte fantázia.⁸

⁶ Edwin Williamson, *Borges. Az életút*, ford. Tomcsányi Zsuzsanna (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2010).

⁷ Uo. 294.

⁸ Székely, „Jorge Luis Borges novellái”, 154-155.

A Borges-életmű magyar befogadástörténetében tetten érhető (félre)értésmintázat szinte összes gócpontja e két mondatba sűrűsödik.

A Székely által korábban igazolhatatlanként aposztrofált borgesi elzárkózásmotívum — végtére nem meglepő módon — az értelem által fordul át az igazolható tartományába. Az értelem által, ami ugyan szemantikai-etimológiai vonatkozásait illetően nem föltétlenül, sőt aligha, ám az utószó kontextusa felől ítélve egyértelműen a rációval áll rokonságban.

A ráció, áttételesen a nyugati metafizika szemérmes erődemonstrációja ez, ahol az igazolhatatlan is igazolható, az érvénytelen is érvényre juttatható, amennyiben a ráció maga nem szubsztancialitásában, fönnállásában ragadható meg, hanem — mint azt a szöveg korábban is sugalmazta — valamiféle rekurzív működés, mindent átható elv, önmagából táplálkozó és megújuló forrás — *causa sui* —, mely kivetkőztetheti magából a valóst, létérvénnyel, értelemmel ruházhatja fel a történetit mint önmagában véve irreálist, kiterjesztéssel az önmagába összeránduló szubjektumot.

Székely végül a nyugati metafizika egyik utolsó szívós mentsváráként veszi oltalmába a borgesi életművet (legalábbis az életmű valamely illetéknéppen előtérbe hozott rétegeit), ahol az irodalom a maga poétikus működésimmanenciáival pusztán szublimációja, mintegy peremvidéke a — társadalmi fejlődés ügyét is előrébb lendítő, instrumentális — ész munkálásának. Az életmű szerzőjét alapvetően nem íróként, vagy költőként mutatja föl, hanem filozófusként, a szónak abban a klasszikus, önmagában is problémás értelmében, miszerint ez utóbbi olyan szövegek létrehozója volna, melyek — genette-i terminussal — abszolút „non-fokálisak”, és egyáltalán nem tűnnek problémásnak a megalkotottság, vagy a szövegben mint szituatív működésben gerjedő énpjektum kérdése felől.

Noha a végső Jó, az Agathos mibenlétét illetően bizonyára lényegi eltéréseket azonosítanánk az arisztotelészi *Metafizika*,⁹ illetve a Székely András által írottak között, a szerveesebb összefüggések feltárása érdekében most jobbnak látom eltekinteni ezektől:

Az önmagáért való tudás és megértés — írja a görög bölcselő — pedig legnagyobb mértékben a legbiztosabban megszerezhető ismeret tudományának jut osztályrészéül. Mert aki a tudást a tudás kedvéért választja, az főképp azt fogja választani, amelyik a leginkább mondható tudománynak, ez

⁹ Arisztotelész, *Metafizika*, ford. Halassy-Nagy József (Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1992).

pedig a legbiztosabban megszerezhető ismeret tudománya. Legbiztosabb ismeretek pedig az elvek és az okok, mert általuk és belőlük ismerjük meg a többi dolgokat, nem pedig ezeket az alájuk tartozók útján.

S a tudományok között mindig azé a vezető szerep és az áll a szolgáló tudományok fölött, amelyik felismeri, hogy mi a cél, amiért mindent cselekedni kell. Ez pedig minden dologban a Jó — s általában az egész természetben a legfőbb Jó.

(...) a kérdéses elnevezés csak egy és ugyanazon tudományra illik rá és pedig arra, amelyik a végső, illetve első elveket és okokat kutatja, mert hiszen a Jó és a cél is az okok közül való.”¹⁰

Az Agathoszt, a végső Jót az arisztotelészi metafizika egyszerre mutatja fel célként és okként. A megismerés mint megismerő cselekvés legátfogóbb *telosza* és mértéke a legfőbb Jó, ám e cél parttalanná lesz, vagy legalábbis nem végpontoszerű, amennyiben a Jóra irányuló megismerő magatartás oka, önforrása maga a Jó.

A tudományként fölfogott metafizika — mint jóra irányultság, jóra hangoltság — erőterének kikezdhetetlenségét, parttalanságát tulajdonképpen az adja, hogy ezt a vibráló, megragadhatatlan erőteret a telikus, illetve a kauzális logika interferenciája gerjeszti. Részben e rendszer polaritásából fakadó határoltága és zártsága adja, hogy a jóra való irányultság csak bizonyos társadalmi rétegek irányultsága, azaz kirekesztőlegesen, mátrixszerűen működik;¹¹ így tagolódik — még mielőtt bárki dönthetne, hogy enged-e a végső Jó elhívásának — eszes és nem-eszes lényekre Arisztotelész társadalma.

¹⁰ Uo. 39.

¹¹ A „mátrixszerű” és a „kirekesztőleges” egymás mellé rendelése első látásra mintha ellentmondást eredményezne. Judith Butler ugyanakkor fölhívja a figyelmet, hogy a heteroszexuális mátrix (vagy heteroszexuális hegemonia), „mely által a szubjektumok kialakulnak, megköveteli a kivetett lények territóriumának párhuzamos létrehozását is, azokét, akik még nem »szubjektumok«, de akik a szubjektum territóriumának konstitutív külsejét alkotják. A kivetett abjekt atársadalmi létnek itt pontosan azokat a „nem megélhető” és »lakhatatlan« zónáit jelöli, melyek ugyanakkor sűrűn lakottak azok által, akik nem élvezhetik a szubjektum státusát, ám akiknek léte a »nem megélhető« jelével ellátva mégis elengedhetetlen a szubjektum territóriumának kijelölése érdekében. Ez a lakhatatlan zóna alkotja a szubjektum territóriumát meghatározó korlátot; ez hozza létre az identifikációnak azt a rettegett területét, mellyel szemben — és melynek révén — a szubjektum territóriumára az autonómiára és életre való önnön igényét.” Lásd Judith Butler, *Jelentős testek. A szexus diszkurzív korlátairól*, ford. ford. Barát Erzsébet és Sándor Bea (Budapest: Új Mandátum, 2005), 18.

A metafizika — s mint a paradigmát meghatározó attitűd: az instrumentális racionalitás — vibráló, omnipotens erőterének talapzatát azonban épp hogy a kvantifikáció, fölhalmozhatóság gondolata (és nyilván gyakorlata!) adja, ahol a mennyiségi akkumulációra a szó olyan egészen elemi értelmében is gondolok, mint a rabszolgamunka fölhalmozta javak vagy a rabszolgamunka által aládúcolt és lehetővé váltott terei a nyilvánosságnak. Miközben a cél, Arisztotelész *Metafizikájának* bevallott célja épp a Jó-nak mint omnipotenciának és omniprezenciának egy olyasfajta alapvetése volna, ami a mennyiségi fölhalmozhatóság logikájának meghaladásában gyökerezik.

Az elvek és az okok ismerete — mint föntebb Arisztotelész megjegyzi — nem vezethető vissza, nem redukálható tapasztalati forrásokra (sőt, éppen megfordítva: világta-pasztalásunkat Arisztotelész szerint az elvek és okok ismerete határozza meg), lévén ez a fajta metafizikus megismerés tisztán logocentrikus. Ám e vélekedés kevéssé összeegyeztethető azzal az önellentmondásos arisztotelészi elgondolással, miszerint az elveket mégis csak tapasztalati akkumulációból vonjuk/vonatkoztatjuk el — a legkristályosabbakat ráadásul nem is akármilyen mérvűből:

S úgy látszik, hogy a tapasztalat rokona a tudománynak és a tudatos művészetnek, mert a tudomány és a művészet a tapasztalat által alakul ki az emberben. Ugyanis, mint Polos mondja, »a tapasztalat hozta létre a művészetet, a tapasztalatlanság pedig a véletlent.« A tudatos művészet ott jön létre, ahol a sok tapasztalati megfigyelésből a hasonló dolgokra vonatkozó egyetlen általános ítélet alakul ki. Mert tudni azt, hogy a beteg Kalliasnak ebben és ebben a betegségben ez és ez a szer használt, hasonlóképp Sokratesnek is és még másoknak is, akik ebben a bajban szenvedtek, ez a tapasztalat dolga; ellenben már szakértelem, ha tudom, hogy minden ilyen és ilyen embernek, akiket egy fogalom alá soroltunk, tehát pl. azoknak, akik ebben vagy abban a betegségben szenvednek — így az elnyálkásodottaknak, az epebajosoknak vagy a lázbetegeknek —, mi az orvosságuk.¹²

Arisztotelész később úgy érvel, ám érvelése itt rekurzív és tautologikus (hiszen az elvek és okok ismeretét korábban épp a tapasztalati felhalmozódásból vezeti le), hogy a pusztán tapasztalataira hagyatkozó, illetve a tudós közötti differencia abban volna

¹² Arisztotelész, *Metafizika*, 36.

megragadható, hogy míg a tudós fölismeri a jelenségek miértjeit, addig a gyakorlat embere csak a „micsodát”, azaz a nominális tényt ismeri föl bennük:

S mi mégis azt hisszük, hogy a tudományban több az ismeret és a gyakorlati hozzáértés, mint a tapasztalatban és bölcsőbbeknek tartjuk a tudósokat, mint a gyakorlati tapasztalat embereit, mert úgy okoskodunk, hogy a tudás nyomán mindenkinek sokkal inkább tulajdonává válik a bölcsesség (mint a tapasztalat útján); éspedig azért, mert a tudós tudja az okot, a gyakorlati ember meg nem. A tapasztalat emberei ugyanis tudják a micsodát, de nem tudják a miértet, — az elméleti tudósok pedig a miértnek és az oknak ismerői. Ezért tartjuk a tervező építészeket is szakkérdésekben értékesebbeknek és a kőműveseknél tudósabbaknak és bölcsőbbeknek, mert ők tudják az okait is mindannak, amit alkotnak. A munkások azonban úgy tesznek, mint némely élettelen dolog: megtesznek, létrehoznak valamit, de nem tudják, hogy mit, — úgy, ahogy éget pl. a tűz. A nem-eszes lények természeti sajátáguknál fogva csinálnak valamit, a kézi munkások pedig megszokásból. A munkavezetők tehát nem annyiban okosabbak, amennyiben a kézi munkásoknál ügyesebbek, hanem amennyiben tudnak gondolkozni és ismerik az okokat.¹³

Hogy miért volt szükség ilyen hosszan időzni a nyugati metafizika kútfőjénél? Mindekelőtt azért, mert világos, hogy a borgesi életműben a tiszta ráció munkálását üdvözlő irodalmárok olyan logikai mintázat fogságába esnek, mely az instrumentális racionalitás mint öncélként fölfogott civilizációs fejlődés (vagy a tágasabb értelemben vett technicizálódás és virtualizálódás) oltárán kénytelen fölálldozni a tapasztalatiság és az érzékelés kategóriáit. Ez az áldozat nem pusztán annyiban áll, hogy eltekintünk e kategóriáktól. Az arisztotelészi metafizika — és alapjában véve ezt a mintázatot követi a teljes nyugati metafizikai gondolkodás — a tapasztalatiságot kénytelen akkumulálható, fölhalmozható, birtokolható és raktározható jelenségként fölmutatni, ami zárójelbe utalja a tapasztalásnak mint a dolgok kölcsönös egymásra vonatkozásának nemkvantifikálható megközelítését. Ennek a működésnek komoly mennyiségi akkumulációra van szüksége, s hogy e szükséglete biztosított legyen, kénytelen akkumulálhatóként felmutatni olyan jelenségeket, melyek nem ilyenek, vagy nem elsősorban és nem kizárólag ilyenek.

¹³ Uo. 36-37.

A rendszer ezen önellentmondásos szintjét a kritikák és méltatások rendszerint úgy vélik föloldani, hogy magát a borgesi tapasztalást is racionális tevékenységként mutatják fel. Szinte nincs olyan, az életművet vagy életpályát a maga teljességében vizsgáló magyar méltatás, amely ne operálna az apa könyvtárában „szocializálódó” Georgie toposzával. E toposz egyrészt egymás antonímáiként mutatja fel az olvasást mint megismerő tevékenységet, illetve az érzékelést mint pusztán testi tájékozódást (egyúttal azt is jelezve, hogy a két kategória szigorúan széttagolandó), ugyanakkor — s ebben ismét csak mutatkozik valami ellentmondásos — fölcserélhetőként és egymásra redukálhatóként, amennyiben az olvasás valamiféle testetlen tapasztalásként veheti át a tapasztalatiság érzékiségeinek helyét.

Az *Új Írás* című folyóirat '86. évi 10. lapszámában nekrológgal tiszteleg a június 16-án Genfben elhunyt argentin mester emlékének.¹⁴ Az írás Hector Bianciotti francia író tollából származik, aki barátját tisztelte Borgesben, illetve órákat töltött vele és Maria Kodamával a halál előtti napokban — jobbára Borges kórházi szobájában. Meglepő ugyanakkor, hogy ez a személyes, testi érintettség, a haldoklás esetlegességének kitett ember közelsége (közeli távolodása) sem tud utat lelteni az emlékező és méltató narratívában; Biancotti nekrológja nagyjából ugyanazokat a mintákat mozgatja, mint Székely utószava:

Borges ügyvéd apja elsősorban az irodalom szerelmese volt; anarchista filozófus, Spencer tanítványa és mellesleg William James híve (...). Így aztán Jorge Luis, aki már gyerekkorában erősen rövidlátó volt, a Brit Enciklopédiából tanult meg olvasni, majd felfalta az Ezeregyéjszakát — Burton változatában — Edgar Allan Poe és Lewis Carrol, Dickens és Stevenson műveit, a Grimm meséket és — spanyolul a Don Quijote-t, mielőtt apja bevezette volna őt Berkeley és Hume idealista filozófiájába; ennek csábító paradoxonjai azután egész munkásságában folyvást visszhangzottak.

Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy egészen kicsi gyerek volt, amikor apja — miközben Shelley-, Keats- és Swinburne-verseket tanultatott meg vele — felfedte előtte a költészet értelmét és jelentőségét, „azt, hogy a szavak nem csupán a közlés eszközei, de mágikus szimbólumok is, zenei elemek is”, egy sakktábla segítségével elmagyarázta neki Zénón paradoxonját, elmondta Akhillész és a teknős történetét, a repülő nyílét, amelyik nem

¹⁴ Hector Bianciotti, „Jorge Luis Borges halála”, ford. Klimó Ágnes, *Új Írás* 10 (1986): 99-103.

repül, vagyis a mozgás lehetetlenségének elméletét, megérthetjük, hogy Borgesnek életműve szubsztanciáját gyermekkorra adta meg. Egy álom, egy megvalósulatlan vágy, egy be nem teljesült hivatás gyakran átszáll egyik generációról a másikra, egyik vérről a másikra. Teljesen világos, hogy ez történt Borges esetében. És nem is csodálkozhatunk ezen, ha gyermekkorára gondolunk, ha azt tekintjük, hogy milyen szeretetteljes gondoskodással óvták szülei az élettől, s hogy bölcsője a könyvtár volt. Ahogyan talán csak Montaigne életműve, Borges irodalmi munkássága is elsősorban az irodalomból táplálkozott.¹⁵

Érdemes figyelni rá, hogy a szöveg, azon túl, amit állít, hogyan szcenírozza a halmozás, az akkumuláció logikáját. A francia pályatárs széttartó és eklektikus lajstromát tulajdonképpen a táplálkozás metaforikája szervezi, azaz a gyermek Jorge Luis, amint épp fölfalja az *Ezeregyéjszakát*. Később meg szinte a teljes emberi kultúra írásos lenyomatait. Noha az írás ebből a perspektívából anyagiként mutatkozik meg, ám az anyagnak nem abban a vonatkozásában, mely a dolgok kölcsönös egymásra vonatkozását, egymásnak való kitettséget, vagy a kéreg-felszín és értelemképződés újfajta összefüggéseit tartaná előttünk. Anyagi ebben a megközelítésben az, ami elfogyasztható, felhalmozható és elraktározható, ami tehát az akkumuláció tárgyaként oly módon tehető bensővé, hogy az mérhető súlybéli gyarapodást okozzon.

Az 1978-as Kriterion-kiadás¹⁶ utószavát jegyző Deák Tamás — noha bizonyos kérdésekben igen elmésen nyilatkozik¹⁷ — sem bír elszakadni ettől a *patterntől*:

¹⁵ Uo. 99-100.

¹⁶ Jorge Luis Borges, *A titokban végbement csoda*, szerk. Deák Tamás (Bukarest Kriterion, 1978).

¹⁷ Elsősorban azt tartom a szöveg invenciójának, hogy fölveti az idegenség kérdését, illetve dialektikus játékba lendíti az idegenség-otthonosság problémát: „A természetesnek érzékelt emberi és írói helyzet éppen az, hogy valahol otthonos s ennek megfelelően mindenütt másutt idegen, ott is, ahol nem járatlan. Vannak szerzett, választott otthonosságok (a T. S. Elioté Angliában, a Becketté és Rilkéé Párizsban, az Ibsené Németországban — Joseph Conrad még írói nyelvét is választotta) — de szerzett idegenség aligha; ahhoz egy olyan szokatlan gyermekkor tartozik, mint a Borgesé.” Noha az idegenség elsődleges értelemben Deák nyelvhasználatában is valamiféle életidegenséget jelent, fontos eredmény, hogy ezt szerzettként, és nem magától értetődő hordalékként aposztrofálja, ami árnyalatnyival közelebb visz az énpjektálás kérdéséhez, egyáltalán ahhoz, hogy az énségről való diskurzust megnyissuk. Deák Tamás, „Utószó”, in Jorge Luis Borges, *A titokban végbement csoda*, szerk. Deák Tamás (Bukarest: Kriterion, 1978), 202.

Hatalmas tudását — írja — hírhedt memóriája már-már oly félelmetes te-herré duzzasztotta, mint novellahőisében, a mindenre emlékező Funes elméjében. Gondolkodásmódját évezredek elvonatkoztatásainak diadalai és hiábavalóságai alakították, és mégoly izgalmas vagy fantasztikus történeteknek értelme vagy épp az ihletése a szellemi világból ered.¹⁸

Érdekes, hogy Deák nem veszi észre — vagy nem akarja — az ellentmondást, ami a fölemlegetett történet, azaz *Funes, az emlékező* története és Borges esete között rejlik. Funesnek ugyanis — mint Borges írja róla szóló történetében —, noha roppant emlékezőképessége emberi elmével elgondolhatatlan, „nem volt erős oldala a gondolkodás. A gondolkodás azt jelenti, hogy eltekintünk eltérésektől, általánosítunk, elvonatkoztatunk. Funes zsúfolt világában csakis részletek voltak, szinte közvetlen részletek”.¹⁹ Noha a szöveg énprojekciója a gondolkodást itt alapjában az arisztotelianus elképzelés szerint — azaz kategorizációként és absztrahálásként — ragadja meg, mégis, lévén, hogy énprojekcióról beszélünk, valami radikálisat állít, rávilágítva egyszersmind gondolkodás-fogalmunk archeológiájára. A tapasztalati akkumuláció mint akkumuláció, mint az emlékezés terhe, Funes esete felől nézve legalábbis, nem kedvez a gondolkodás arisztotelianus koncepciójának. A gondolkodás azonban, ismét csak az arisztotelészi metafizika felől megközelítve, elgondolhatatlan tapasztalati akkumuláció nélkül. A figyelmeztetés ekképp kettős: gondolkodás-fogalmaink önmagukban véve is kritikára szorulnak, hiszen mint az emberi kultúrák történetiségében csiszolódott képződmények archeológiailag maguk is rétegzettek; illetve: az arisztotelészi gondolkodás-koncepció igen-igen sérülékeny, hiszen tapasztalati akkumuláció nélkül elgondolhatatlan, ám a tapasztalati akkumuláció mint akkumuláció diszfunkcionálissá váltja. Funes története ugyanakkor egy bennfoglalt sugalmazást is rejthet: léteznie kell a tapasztalatiság olyasfajta lehetőségének, ahol a gyülemlés kategóriája nem válik értelmetlenné (ilyen például a várakozás mint nem kvantifikálható gyülemlés, az idő szekvenciális rendjének kibillentése²⁰), ám kiválván a *telosz*, illetve kauzalitás gerjesztette erőteré-

¹⁸ Uo. 202.

¹⁹ Jorge Luis Borges: „Funes, az emlékező”, ford. Benyhe János, in *uő*, *A titokban végbement csoda*, szerk. Deák Tamás (Bukarest: Kriterion, 1978), 54.

²⁰ Az *erotikus fenomén. Hat meditáció* című könyvében Jean-Luc Marion így ír a várakozás fenomenalitásáról: „(...) nem annyira azáltal különböztetem meg magunkat, hogy kik vagyunk és mit csinálunk általában (a »hétköznapokban«), hanem azáltal, hogy mit várunk, illetve mi az, ami velünk és csak velünk megtörténhet akár anélkül is, hogy tudatosan várnánk rá. A várakozás a

ből, mennyiségi fölhalmozódásként tarthatatlan. Magyarán: a gondolkodást a gondolkodás *éthos*ának kell fölváltania, a részvét, az együttérzés, az elköteleződés, a felelősség, a ráhagyatkozás, a sebezhetőségben való demokratikus osztozkodás kategóriáinak.

A fölhalmozás fentebb vázolt logikájához szorosan kapcsolódó jelenség a Borges-életmű magyar recepciótörténetében a pesszimizmus stigmája, amit elsősorban az argentin mester által diagnosztizált gnoszeológiai csődhöz kötnek a megszólalók. Deák Tamás — korábban már idézett utószavában — a következőképpen ragadja meg az életmű ezen sajátosságát:

A könyvtár, mely több elbeszélésében a világegyetem metaforája, nem olyan gyakorlatias intézmény Borges műveiben, ahol szakemberek önképzése folyik. Minden emberi tudás és tudatlanság tárháza a borgesi könyvtár, minden kultúra múzeuma és tömegsírja — és minden szellemi séma torzképcsarnoka. Az író száraz, fogalmi tényközléssel játszik évezredek elvontságaival — a játék nem szívderítő, inkább szomorkás. Az intellektuális mélabú és kiábrándultság borul a Borges által keresztül-kasul kalandozott műveltség fölé, egy túlrejtett értelemé, mely úgy tapasztalta, hogy a dolgok túlságosan bonyolultak vagy egyszerűek, semhogy áttekinthetőek legyenek.²¹

Székely András az *Averroes nyomában* című Borges-rövidpróza margóján fejti ki hasonló nézőpontját:

Megéreztem — idézi Borgest —, hogy Averroes, aki el akarta képzelni, mi a dráma, pedig nem is sejtette, mi a színház, cseppet sem vágta nehezebb fába a fejszét, mint én, aki el akartam képzelni Averroest, pedig nincs hozzá több anyagom, mint Renan, Lane és Asín Palacios töredékei.” És Borges itt ismét belevész a saját maga alkotta labirintusba; elégtelennek tartja a tudomány nyújtotta adatokat, és nem mer hinni az írói fantázia szabad-

hiányzóra, a távollévőre, arra, aminek még csak ezután kell bekövetkeznie, határt von mindazok közé, akik csak erre várnak, és csakis ennek a várákozásnak az éberségében élnek, és azok közé, akik vagy nem várnak semmire, vagy valami egyébire várnak. (...) A távollévőre, a máshonnan érkezőre való várákozás nemcsak az időbeliséget határozza meg, hanem az önazonosságom legbelső magját is kijelöli.” Jean-Luc Marion, *Az erotikus fenomén. Hat meditáció*, ford. Szabó Zsigmond (Budapest: L'Harmattan, 2012), 53.

²¹ Deák, „Utószó”, 203-204.

ságában sem. (...) Az *Aszterión háza* is a világ megismerhetetlenségét hirdető borgesi filozófia, az agnoszticizmus összefoglalása, „fűszerezve” azzal a pesszimizmussal, amely szerint a halál megváltás az élet kusza labirintusából, ahol a „tetemek” segítenek hozzá, hogy egyik galériát megkülönböztessük a másiktól.²²

Székely megjegyzése két éles problémát vet fel: vajon az *Averroes nyomában* c. rövid-próza elbeszélője valóban Borges-e; illetve: jelenthet-e bármit a megismerés csődje, ha a megismerésre nem mint hódításra, kisajátításra, vagy birtoklásra gondolunk?

Függőben hagyva a problémát, tételelesen figyelmeztetek a mintázat egy — részint az iméntiek szövődményeként, részint azok eredőjeként elgondolandó — újabb elemére. Borges magyar recepciótörténetében a legtendenciózusabban érvényesített distinkció a narratív munkák (e tekintetben a kritika meglehetősen flexibilis: esszé, novella, pamflet, előadások hanganyagról rögzített szövege egyaránt ide sorolandó), illetve a korai alkotásokként elkönyvelt költői művek széttagolása. E tagolás merőben problémás. Besorolni a zseniek közé a '23 és '29 között kiadott három verseskötetet ('23, *Buenos Aires-i láz*; '25, *Szemközt a Hold*; '29, *San Martín füzet*), még ha maga a szerző tagadná is meg azokat, megbélyegezve az ultraizmus billogával, nos e besorolás nem vall kritikai éleslátásra. Annál is inkább, mert a '29-ben közreadott, *San Martín füzet* megjelenésekor Borges már harmincéves, ráadásul, ha zárójelbe utaljuk e költői világokat, meglehetősen problémássá válik, hogy mit kezdünk az életmű olyan kései rétegeivel, mint a '69-ben közreadott *Homály dicsérete*, mely ismét versnyelven szól.

A magyar nyelven 2002-ben közreadott, előadásokat tartalmazó, *A költői mesterség* című kötet²³ életrajzi jegyzetét készítő, de szinte a teljes magyar nyelvű életműkiadást is egymaga igazgató Scholz László például így nyilvánul meg a kérdésben:

Visszatérve 1921-ben Argentínába, folyóiratot indít, kiad több verseskötetet (*Buenos Aires-i láz*, *Szemközt a Hold*), de hamar csalódik az avantgárdban, s a hagyományos költészet és az esszé felé fordul. Ez utóbbi döntő hatással lesz írói fejlődésére: a 20-as, 30-as években megjelent esszéköteteiben (*Nyomozások*, *Vita*, *Az örökkévalóság története*) megtalálja nagy témáit és egyéni stílusát, majd *Az aljasság világtörténete*-vel (1935) eljut a no-

²² Székely, „Jorge Luis Borges novellái”, 152.

²³ Jorge Luis Borges, *A költői mesterség*, ford. Scholz László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2002).

vellához, *Az elágazó ösvények kertje* (1941), a *Fortélyok* (1944) és az *Aleph* (1949) életművének a csúcса, s a XX. századi próza egyik legeredetibb szellemi-irodalmi teljesítménye.²⁴

Bianciotti például — a spanyol életműkiadás ívét tárgyalva — nagyvonalúan két gondolatjel közé utalja a '23 és '29 közötti költői termést: „Voltaképpen — ha eltekin-tünk attól a három verskötettől, amelyek még az ultraizmusnak nevezett spanyol avantgárd játék jegyében születtek — az első könyv, amelynek új kiadásába beleegye-zett, az 1932-ben, harminchárom éves korában írt *Vita volt*.”²⁵

Deák Tamás sem hatol mélyebbre a kérdésben:

Borges intellektualizmusát a művésznek ez a mindig fanyar, sohasem belefeledkező distanciája és elbeszélői kedélye menti meg a hamaros elavulás-tól, ami a pusztán intellektuális irodalom elkerülhetetlen sorsa. Ez a distan-cia és kedély vezethette az összefüggéstelenségektől (aminek ifjúkori avantgarde kísérleteit tekinti) a valóban mély összefüggések biztos ábrázo-lásáig, s a manierizmus eszköztárának felhasználásával a tökéletesen ki-egyensúlyozott novellaszerkezetek művészetéig.²⁶

Székely a következőképpen kommentálja a '20-as évek avantgárd költői „kisikamlása-it”:

Gazdag értelmiségi családban született, ahol az ősökben angol, spanyol és portugál vér keveredett. Az első világháború alatt Svájcban élt, a háborús idők békés, kémektől nyüzsgő oázisában. Ekkoriban és a háború utáni években az európai kultúrát az izmusok új pezsgése járta át, akár a tízes évek elején, s a Buenos Airesbe hazatérő Borges is egy avantgardista ver-seskötettel jelentkezik az irodalmi életben. Pedig nem költő akar lenni, ha-nem tudós.²⁷

²⁴ Scholz László, „Jorge Luis Borges”, in Jorge Luis Borges, *A költői mesterség*, ford. Scholz László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2002), 131-132.

²⁵ Bianciotti, „Jorge Luis Borges halála”, 101.

²⁶ Deák, „Utószó”, 210.

²⁷ Székely, „Jorge Luis Borges novellái”, 149.

Az életmű poétikus rétegeivel kapcsolatos megnyilatkozást — különös tekintettel a pálya első szakaszát adó avantgárd kötetekre, de ideértve azt is, amit leginkább Bahtyin nagyhatású munkássága óta prózapoétikának nevezünk — szisztematikusan kerülnek a főntebb felsorakoztatott interpretációk. Ami nem véletlen. Kiváltképp akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy a legmellőzöttebbek mégis csak az ultraizmus jegyében született kötetek.

A modem avantgárd művészetideál — jegyzi meg Almási Miklós *Anti-esztétika* c. könyvében — a magának alkotó, közönségét megvető, piacról kivonuló művész: mennél kevésbé kell a publikumnak, annál biztosabb, hogy igazi érték születik kezei között. Ennek a magatartásnak persze megvolt a maga jogosultsága. A művészet árucikké degradálódása, a tőke behatolása a művészetek területére, a közlés uniformizálódása, a tömegek betű szerinti elbutítása és elbutulása jogosnak tüntette fel ezt a fajta közönség elleni lázadást. Az „eltömegesedés” filozófiai és szociológiai diagnózisa a húszas-harmincas években jelent meg (Ortega Y Gasset), és olyan valós veszélytendenciát tapintott ki, amivel sajnos, ma már együtt kell élnünk.²⁸

Almási érzékeli, hogy az avantgárd gyűjtőfogalom alatt utólagosan felsorakoztatott irányzatok — gyakori közönségellenességük mellett — a művészet intézményes-mediális rendjének, piaci logikájának kibillentésére, valamint a műalkotásként fölfogott műalkotás, magyaráz az esztétikai tapasztalás határainak problematizáló újrakérdezésére vállalkoznak. Ezt a fajta „fölforgató” tevékenységet mint egyszersmind hatalomkritikai beállítódást igen problémás elhelyezni egy olyan életpálya-narratívában, mely az instrumentális racionalitás, az elme diadala centrális elvén keresztül fűzi össze az életművet és szerzőjét. Ez az avantgárd poétika ugyanis részben épp az akkumulálhatóként elgondolt, illetéknéppen kismémmizett (test)tapasztalás alogocentrikus, nem-narratív kritikájával szolgál.

Beszédes továbbá, hogy Borges maga abban ragadja meg a debütkötetet is átható ultraista irányzat legelemibb törekvését, hogy a verssoroknak önmagukban is értelmesnek kell lenniük. Mintegy verseknek a versen belül, ám e bentség-belüliség, a kint-bent oppozicionális tagolás is rögtön problémássá válik, hiszen az illetéknéppen megálmodott költői szövegnek nincs lehatárolt kontúrja, mely kijelölhetne partikuláris bel-

²⁸ Almási Miklós, *Anti-esztétika* (Budapest: Helikon Kiadó, 1992), 17.

ső tartományokat, ahogy rögzített íve sem — nincs önmagában vett sora, s csak puszta sorai vannak mégis, azaz helyettesíthetetlen sorok egymásnak való kitettsége és szűnhetetlen egymásra utaltsága. A vers önmaga mint intézmény, mint átörökítő mechanizmus ellen szótt merényletéről van szó. Lázadás a dikció mint diktátum ellen. Az értelmezés lezárhatatlansága, kisajátíthatatlansága — végső soron demokratizmusa a helyettesíthetetlen megtartásával.

Amire tanulmányom felhívja a figyelmet: a Borges-életmű általam vizsgált értelmezéseiben — olyan reprezentatív szövegekként fölmutatva azokat, melyek az argentin mester magyar vonatkozású recepcióját a befogadástörténet kulcspillanataiban deskriptív vagy preskriptív módon meghatározzák²⁹ — olyan egybeeső értelmezési mintázatokra bukkantam, melyek megérzésem szerint kizárólag közös forrásvidékről eredeztethetők. Burkoltan vagy nyíltan, ezek az értelmezések abból a preszuppozícióból bontakoznak ki, miszerint a Borges-életmű a nyugat-európai metafizika közel két és fél évezredes pályájának egyik legeredetibb irodalmi szublimációja és szintézise, megkoronázása, vagy utolsó mentsvára — perspektíva kérdése, hogy melyik. Ahhoz, hogy az életmű (és/vagy életút) mint ilyen legyen igazolható és fölmutatható, olyasfajta csonkoltságot kell elszenvednie, melynek nyomán elhelyezhetővé válik az értékek fölhalmozódásának logikai és intézménykonstituáló, az irodalmi-filozófiai gondolkodás nyilvános (ha úgy tetszik, politikai) tereit létrehozó rendjében. Ez a fajta mennyiségi akkumuláció csak és kizárólag olyan rendszerekben válhat lehetségessé, melyek — Judith Butlerrel szólva — az egyenlőség tereit az egyenlőtlenség tereinek leárnyékolásával hozzák létre:

A jóltartott test szólal meg nyilvánosan — írja Butler —, az a test, ami az éjszakát a magánszféra oltalmában és szereplőinek társaságában töltötte, ami mindig csak ezt követően jelenik meg, hogy nyilvánosan cselekedjék. A magánszféra a nyilvános cselekedet háttere. De ezért mindjárt prepolitikainak is kell gondolnunk? Számít az, például, ha a háttér leárnyékolt tereiben, ahol a nők, a gyerekek, az idősek és a rabszolgák élnek, egyenlő-

²⁹ Azért éreztem fontosnak e kategóriák fölvetését, mert világos, hogy például Hector Bianciotti nekrológja nem ugyanabban az értelemben beszédes a magyar befogadástörténet tekintetében, mint, teszem azt, Székely András — a magyar recepciót szervesen meghatározó — utószava. A francia pályatárs szövege mint fordítás sokkal inkább leírja (mintsem előírja) a magyar recepció 1986-os állapotát, ám mint ilyen, mint szerkesztői reflex legalább annyira izgalmas, mint a recepciót közvetlenül érintő megnyilatkozások.

ség, méltóság, és erőszakmentesség honol? Ha az egyenlőtlenség tere egy másik tér egyenlőségének igazolása és biztosítása érdekében megengedett, akkor kell, hogy legyen egy olyan politika, ami megnevezi és leleplezi ezt az ellentmondást és a működését biztosító megengedés mechanizmusait.³⁰

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Almási Miklós. *Anti-esztétika*. Budapest: Helikon Kiadó, 1992.
- Arisztotelész. *Metafizika*. Fordította Halassy-Nagy József. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1992.
- Bianciotti, Hector. „Jorge Luis Borges halála.” Fordította Klimó Ágnes. *Új Írás* 10 (1986).
- Judith Butler, *Jelentős testek. A szexus diszkurzív korlátairól*. Fordította Barát Erzsébet és Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum, 2005.
- Butler, Judith. *Élhetünk-e jó életet rossz élet keretei között*. Fordította Barát Erzsébet. <http://www.egs.edu/faculty/judith-butler/articles/elhetuenk-e-jo-eletet-rossz-elet-keretei-koezoett/>
- Borges, Jorge Luis. *A költői mesterség*. Fordította Scholz László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2002.
- Borges, Jorge Luis. *Körkörös romok*. Szerkesztette Boglár Lajos. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1972.
- Marion, Jean-Luc. *Az erotikus fenomén. Hat meditáció*. Fordította Szabó Zsigmond. Budapest: L'Harmattan, 2012.
- Williamson, Edwin, *Borges. Az életút*. Fordította Tomcsányi Zsuzsanna. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2010.

³⁰ Judith Butler, *Élhetünk-e jó életet rossz élet keretei között*, ford. Barát Erzsébet <http://www.egs.edu/faculty/judith-butler/articles/elhetuenk-e-jo-eletet-rossz-elet-keretei-koezoett/>